

О. І. Остапенко

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
д-р юрид. наук, проф.

В. І. Ряшко

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
канд. істор. наук, доц.,
доц. кафедри історії держави і права

СОЦІАЛЬНІ ЦІННОСТІ ТА ОРІЄНТАЦІЇ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДИХ СПЕЦІАЛІСТІВ, ВИПУСНИКІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ

© Остапенко О. І., Ряшко В. І., 2016

Розглянуто сутність професійної діяльності молодих спеціалістів, випусників вищих навчальних закладів України, які в сучасних соціально-економічних, політико-правових умовах виконують важливі функції в розвитку, функціонуванні та розбудові держави, а їхня професійна діяльність – значна соціальна цінність. У професійній діяльності сучасного спеціаліста важливу роль відіграють ціннісні орієнтації, які є рушійною силою поведінки, а в кінцевому результаті виконання не тільки своїх професійних, але і моральних, національно-патріотичних і громадських обов'язків.

Ключові слова: держава, діяльність, цінність, ціннісні орієнтації, мораль, професія, професійна діяльність, молодий спеціаліст.

А. І. Остапенко, В. І. Ряшко

СОЦИАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ И ОРИЕНТАЦИИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОЛОДЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ, ВЫПУСНИКОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ УКРАИНЫ

Рассмотрено сущность профессиональной деятельности молодых специалистов, выпускников высших учебных заведений Украины, которые в современных социально-экономических, политико-правовых условиях выполняют важные функции в развитии, функционировании и строительстве государства, а их профессиональная деятельность – важная социальная ценность. В профессиональной деятельности современного специалиста значительную роль играют ценностные ориентации, которые являются движущей силой поведения, а в конечном результате выполнения не только своих профессиональных, но и моральных, патриотических и гражданских обязанностей.

Ключевые слова: государство, деятельность, ценность, ценностные ориентации, мораль, профессия, профессиональная деятельность, специалист.

SOCIAL VALUE AND ORIENTATIONS IN PROFESSIONAL ACTIVITY OF YOUNG SPECIALISTS, GRADUATES FROM UNIVERSITIES OF UKRAINE

The article covers the notion of professional activity of young specialists, graduates from universities of Ukraine, that under modern socially-economical and politically-legal conditions carry out essential functions in all the social branches of society, the development, functioning of the state, and their professional activity stands as a major social value. A key role in a contemporary professional activity of young specialist play value orientations that are an impetus of a conduct and furthermore, of an execution not solely of their own professional, but moral, nationally patriotic and civil obligations.

Key words: state, activity, value, value orientation, moral, profession, professional activity, young specialist.

Постановка проблеми. В розвитку і функціонуванні будь-якої держави важливу роль відіграють представники різних професій, серед яких чільне місце займають фахівці з вищою освітою, на яких суспільство і держава покладають велику відповідальність, пов'язану з подальшим прогресивним розвитком у всіх сферах соціально-економічного, політико-правового і культурного життя.

Випусники вищих навчальних закладів України – це молоді люди, які, по суті, становлять “золотий” фонд нації, надія держави і суспільства. Глобальні зміни у житті нашого суспільства актуалізують проблему готовності фахівців всіх спеціальностей спрямовувати свою діяльність на якісне виконання тих завдань, які сьогодні стоять перед кожним працівником.

Отже, сама логіка соціального розвитку українського суспільства в сучасних складних соціально-економічних і політичних умовах вимагає від кожного молодого спеціаліста, випускника вищого навчального закладу активної, творчої, цілеспрямованої професійної діяльності, що за суттю є соціальною цінністю.

Мета дослідження. Роль і місце соціальних цінностей та орієнтації в професійній діяльності молодих спеціалістів, випускників вищих навчальних закладів України.

Стан дослідження. В сучасній і світовій вітчизняній літературі є значна кількість наукових джерел, в яких розглядаються ціннісні орієнтації студентської молоді як особливої соціально-психологічної і вікової категорії. Це праці В. Ананьєва, Н. Кузьміної, Є. Нікіреєнко, П. Просяцького, А. Реана, Є. Степанової та інших.

Проблеми становлення студентської молоді, сутність та структуру етико-моральних цінностей проаналізовано в працях вітчизняних науковців Т. Аболіної, О. Вишневецького, Е. Корнієнко, М. Красовицького, О. Сухомлинської. Концептуальні засади виховання гуманістичних цінностей молоді сформулювали І. Бех, Н. Ганнусенко, О. Киричук і В. Киричук. Особливості морального розвитку особистості та механізми формування моральних цінностей і ціннісних орієнтацій розкрито у працях І. Беха, В. Галузьяка, Є. Научитель та інших.

З другої половини і особливо з останньої третини ХХ ст. у вітчизняній юридичній науці проявився інтерес до ціннісної проблематики, як свідчать монографії та статті С. С. Алексеєва, О. А. Лукашової, М. П. Орзіха, М. П. Рабіновича.

Фундаментальні дослідження цінностей наукового знання належать таким українським вченим, як П. Копнін, М. Попович, С. Кримський, П. Йолан, Є. Ледніков, В. Іванов, В. Табачковський, В. Шинкарук, А. Яценко та інші.

Однак, незважаючи на інтенсивність досліджень різних аспектів зазначеної проблематики, багато питань залишаються невирішеними, серед них ціннісні орієнтації та методика оцінювання професійної діяльності молодих спеціалістів.

Зазначимо, що проблема цінності та ціннісних орієнтацій у професійній діяльності молодих спеціалістів, випускників вищих навчальних закладів України досі залишається поза увагою науковців. Деякі аспекти професійної діяльності молодих спеціалістів, випускників вищих технічних закладів розглянуто в навчальному посібнику С. Пазиніна, О. Пономарьова, Л. Товаженянського. Джерела, в яких аналізується проблема професійної діяльності та адаптації молодого спеціаліста до умов праці, переважно стосуються професійної діяльності вчителів середніх шкіл.

Отже, автори вважають за необхідне у статті розглянути діалектику взаємозв'язку трудової діяльності молодого спеціаліста як соціальної цінності, а також ціннісні орієнтації, що відображають рівень духовної, моральної, національно-патріотичної свідомості щодо виконання своїх професійних обов'язків.

Виклад основних положень. Людське суспільство існує, розвивається завдяки діяльності. Діяльністю людина перетворює природу і створює свій особливий світ-культуру. Отже, діяльність є засобом формування соціального як культурного середовища життя людини. Вона виконує соціокультурну творчу функцію, творить соціум як культуру [1, с. 287].

Поняття “діяльність” у філософії визначається як людська форма активного ставлення до навколишнього світу, зміст якої становить його доцільну зміну й перетворення в інтересах людей. Під цим терміном розуміють сукупність процесів, об'єднаних однією загальною спрямованістю на досягнення певного результату. Діяльність є процесом взаємодії суб'єкта з об'єктом, після чого з'являється певний результат.

Завдяки суспільній природі діяльність може розглядатися водночас і як форма існування людського суспільства, і як духовно-практична діяльність самої людини. Діяльність є усвідомленою, охоплює мету, засіб, результат і сам процес. У цьому аспекті підкреслимо, що професійна діяльність будь-якого індивіда пов'язана передусім з працею. У багатьох випадках трудова діяльність є вимушеною, це рушійна сила, вона здійснюється переважно для отримання матеріальних благ, необхідних для підтримки життя. Таке ставлення до праці притаманне дуже багатьом і зумовлене тим, що необхідно підтримувати природні потреби. В процесі трудової діяльності, здійснюючи однакову роботу, різні люди ведуть себе по-різному. Так, Кант заявляв, що судити про людей необхідно не тільки за їхніми вчинками, але й за мотивами, якими вони у цих вчинках керуються [2, с. 139].

Важливу роль в розвитку і функціонуванні суспільства і держави відіграють молоді спеціалісти, випускники ВНЗ.

Що собою являє молодий спеціаліст як особистість?

Сучасна наука розглядає особистість з погляду її ролі в соціумі як суб'єкта пізнання творчості й діяльності. Психологія вивчає особистість як сталу цілісність психологічних процесів, властивостей і відносин: характеру, темпераменту, здібностей, вольових якостей тощо.

Особистість – це, як правило, член суспільства, виконавець різних суспільних функцій, а також соціальних ролей.

Свого часу відомий психолог О. Леонтьєв писав: “Формування особистості являє собою процес неперервний, який складається із ряду стадій, що послідовно змінюються, які залежать від конкретних умов і обставин” [3, с. 212].

Що собою являє сучасний молодий спеціаліст?

Сьогодні суспільство і держава ставлять високі вимоги до молодих спеціалістів. Ці вимоги продиктовані; по-перше, активними глобалізаційними процесами; по-друге, складними соціально-економічними, політичними змінами.

Це вимагає від молодого спеціаліста не тільки фундаментальної спеціальної підготовки, але й високого рівня загальної та правової культури. Сучасний спеціаліст повинен вміти орієнтуватися в потоці інформації, який постійно зростає й змінюється, вміти мислити творчо і критично, бути комунікабельним. Отже, з огляду на вищевикладене для молодого спеціаліста важливим є формування і закріплення в самосвідомості необхідності самопізнання, саморозвиток і самореалізація. Отже, професійна діяльність будь-якого спеціаліста повинна бути пов'язаною з проблемами самоосвіти та самовдосконаленням, що є важливим чинником професійного росту.

Зауважимо, що для цього віку характерне гостре сприйняття всього, що оточує людину, сильні враження, підвищена емоційність. Кожний успіх викликає велику радість, оптимізм, хороший настрій, і навпаки, помилки і невдачі турбують. Людина гостро реагує на недоліки організації, в якій працює, на несправедливе ставлення. Судження і висновки деяких молодих спеціалістів інколи бувають категоричними, безапеляційними і поспішними.

У процесі своєї трудової діяльності сучасний молодий спеціаліст часто виступає в ролі найманого працівника і роботодавець розглядає його як робочу силу, соціальні ж гарантії відходять на другий план. Здійснити передбачені законодавством соціальні виплати означає витрати, що згідно з канонами бізнесу небажано. Держава ж можливості працювати і вести гідне життя не забезпечує. У такій ситуації молодий спеціаліст часто розгублюється, у нього опускаються руки. Негативні чинники і несприятливі обставини формують у нього песимізм, критичне ставлення до державних інституцій. Отже, у молодого спеціаліста виникає негативне ставлення до держави та її соціально-правових інституцій, свого соціального та правового статусу як громадянина. В цій ситуації молодий спеціаліст повинен бути готовим морально і психологічно долати всі перешкоди, які поставили на його шляху. Тому потреба професійної самореалізації в суспільстві є найвагомішою для будь-якого спеціаліста.

У професійній діяльності будь-якого спеціаліста важливу роль відіграють соціальні цінності. *Цінність – це оцінка і ставлення людини до предметів, явищ і процесів навколишнього світу.* Цінності займають найважливіше місце в житті людини і суспільства, оскільки саме вони характеризують власне людський спосіб життя, рівень виділення людини з тваринного світу.

Філософсько-етичні концепції проблеми цінності в житті як суспільства, так і окремої людини були в центрі уваги ще з античності. Не обминули проблему Сократ, Платон, Арістотель, Геракліт, Демокріт та інші мислителі.

Істотний внесок у філософський аналіз проблеми зроблено у працях Р. Декарта, Ф. Бекона, Т. Гоббса, Г. Лейбніца, Д. Локка, Д. Юма та інших мислителів.

Поворотним пунктом у розвитку проблеми цінностей стала філософія І. Канта. Поняття “цінності” І. Кант використовує передусім у своєму етичному вченні. Проблема цінності розглядав і Г. Гегель, він тісно пов'язує її з матеріальними, морально-правовими і духовними чинниками.

Проблема цінностей постійно привертала увагу зарубіжних мислителів. Вагомий внесок в створення теорії цінностей зробили такі вчені: М. Вебер, В. Віндельбант, Е. Дюркгейм, Ф. Знанецький, А. Маслоу, Т. Парсонс, П. Сорокін, У. Томас, В. Франкл, М. Шелер та інші.

Цінності як феномен свідомості відображають передусім світогляд і поведінку людини. У сучасній літературі можна виявити понад 200 визначень поняття “цінність”.

У житті й професійній діяльності будь-якої людини значне місце посідають, окрім цінностей, ціннісні орієнтири. Які ціннісні орієнтири є найважливішими у професійній діяльності молодого спеціаліста?

Кожен спеціаліст у процесі трудової діяльності виконує свій професійний обов'язок. Він бере на себе відповідальність не тільки перед колективом, керівництвом, за результати праці, але й перед суспільством і державою. Обов'язок виступає тією рушійною силою, що штовхає особистість “робити добро, чинити за совістю не тільки згідно з вимогами суспільства, а й згідно з внутрішніми переконаннями” [4, с. 89]. Виконуючи свій обов'язок, спеціаліст орієнтується на певну систему цінностей і ціннісних орієнтирів.

Так, наприклад, якщо ціннісним орієнтиром для молодого спеціаліста є матеріальні інтереси, вони в процесі його трудової діяльності можуть взяти верх над моральними. Діалектика взаємозв'язку обов'язку і відповідальності свідчить про те, що обов'язок – це рушійна сила, головний чинник відповідальності. І, навпаки, тільки та особистість, у якої сформовано високе почуття відповідальності, здатна професійно виконувати свій обов'язок.

Сумлінне виконання свого обов'язку вимагає добросовісності у всіх аспектах трудової діяльності. У цьому розумінні добросовісність виступає як соціальна цінність. Добросовісність – це передусім усвідомлення суб'єктом власної сумлінності та чесності під час реалізації ним прав і виконання обов'язків, що передбачає необхідність сумлінної та чесною поведінки під час виконання своїх професійних обов'язків [5, с. 6].

Добросовісність – це категорія, яка означає цінність, що тісно пов'язана з такими поняттями, як чесність, відповідальність, справедливість.

Надзвичайно важливим чинником у професійній діяльності, що являє собою соціальну цінність, є відповідальність.

У сучасних умовах проблема відповідальності щодо виконання своїх професійних обов'язків є актуальною. Як відомо, держава ставить певні вимоги до професійної діяльності спеціалістів у всіх сферах суспільного життя.

Проблема відповідальності є однією з актуальних як в теоретичному, так і в практичному аспектах. Український енциклопедичний словник визначає відповідальність особистості як свідоме ставлення до громадського обов'язку, соціальних норм і цінностей [6].

Поняття “відповідальність” є предметом досліджень багатьох наук, що підтверджує її актуальність. Зазначимо, що цю проблему не оминули мислителі, починаючи з античних (Сократ, Геракліт, Демокріт, Платон, Арістотель) та ін. Ці та інші мислителі проблему відповідальності пов'язали насамперед з обов'язком і мораллю. Так, Геракліт зазначав, що обов'язок людини полягає в тому, щоб її діяльність і поведінка відповідали законам моралі. Вкажемо й на те, що Сократ був активним прихильником дотримання законів держави і відповідального їх дотримання [7, с. 34–25].

Подібної думки дотримувався і Арістотель він вказував на те, що тільки та людина володіє доброчесністю, яка відповідальна перед своїм обов'язком і державою [8, с. 379, 497].

Отже, античні мислителі розглядали поведінку людини через її відповідальність щодо ставлення до своїх обов'язків насамперед перед державою і суспільством.

Відповідальність умовно можна поділити на внутрішню і зовнішню. Внутрішня відповідальність є атрибутом совісті. Вона виражає спроможність особистості реалізувати наслідки своїх вчинків, діяти відповідно до цих усвідомлень, керуючись нормами моралі. Зовнішня відповідальність виявляється через санкції суспільства на дії особистості. Людина тоді поводить себе відповідально стосовно інших, коли поважає в них особистість, учив І. Кант, бо кожна людина добивається того, щоб її оцінювали і приймали як цінність, несправедливим є бажанням однієї людини добитися переваги над іншими [9, с. 28]. Німецький мислитель підкреслював, що відповідальність – це внутрішнє ставлення особи до обов'язку, яким вона підкоряє свою волю зовнішній необхідності [10, с. 311].

Важливий чинник, покладений в основу відповідальності майбутнього молодого спеціаліста, – усвідомлення соціальної цінності й значущості своєї професійної діяльності. У цьому аспекті важливу роль відіграє соціально-психологічна готовність до виконання своїх професійних обов'язків. Їх виконання вимагає від майбутнього спеціаліста високих професійних знань і навичок. Треба вказати й на те, що категорія “відповідальність” тісно пов'язана з категоріями “переконання” й “мотивація”. Переконання є важливим стимулювальним чинником морально-психологічної поведінки людини, у якій важливе місце посідає такий фактор, як мотивація. На наш погляд, є основні три групи спеціалістів у яких яскраво проявляється інтерес і мотивація щодо вибраної професії:

- спеціалісти, які орієнтуються на освіту як на професію і на спосіб самореалізації, а також досягнення в службово-професійній діяльності;

- особи, які орієнтуються на освіту з метою отримати диплом про вищу освіту;

- нечітко визначені спеціалісти, які пливуть за течією і яких хвилюють інші проблеми.

До першої групи зарахуємо спеціалістів, які прагнуть досконало оволодіти своєю професією і досягти кар'єрного росту. До другої групи належать спеціалісти з високою відповідальністю за свою індивідуальну діяльність, але вони недостатньо проявляють творчість та ініціативу; до третьої – спеціалісти, які: не проявляють ініціативи, бояться брати на себе відповідальність, якщо це пов'язано з можливими негативними наслідками.

Важливе місце в професійній діяльності молодого спеціаліста посідає самореалізація.

Самореалізація особистості як явище є доволі суперечливим процесом, всі структурні передумови самореалізації (самопізнання, самосвідомість, самооцінка) постійно взаємопереплітаються, взаємодоповнюються.

Самопізнання спрямоване передусім на виявлення себе як особистості, своїх потреб, здібностей, інтересів, ідеалів. Суттєву роль в самопізнанні відіграє емоційно-вольова сфера, розум, рівень інтелекту, вміння адекватно оцінювати об'єктивно існуючу дійсність. Глибоке самопізнання – необхідна умова визначення спеціалістом своїх можливостей. Без самопізнання неможлива само-реалізація особистості.

Особистість постійно веде діалог зі своїм “Я”, аналізує свої дії, вчинки, весь свій внутрішній світ. Вона є також формою знання, де особистість одночасно є і суб'єктом і об'єктом пізнання.

Важливу роль у поведінці молодого спеціаліста відіграє самооцінка. Вона часто є засобом психологічного захисту, бажання мати позитивне “Я” часто штовхає його на перебільшення своєї гідності й применшення недоліків. Самооцінка особистості молодого спеціаліста може бути як завищеною, так і заниженою. Занижена самооцінка зумовлена невпевненістю у своїх можливостях. Спеціаліст із заниженою самооцінкою не здатний реалізувати свій особистісний психологічний потенціал [11, с. 72].

Спеціалісти з низькою самоповагою беруть значно меншу участь у суспільному житті, рідше займають виборні посади. Вони уникають керівних посад. Навіть поставивши перед собою мету, сподіваються на успіх, але думають, що у них для цього немає достатніх даних. За низької самооцінки, надмірної самокритичності, як правило, з'являється невпевненість у власних силах, а це також негативно позначається на самореалізації особистості спеціаліста.

Оволодіння своєю професією для багатьох молодих спеціалістів є потребою. Зовнішньо вона проявляється у наполегливому оволодінні своєю професією, а це потребує постійного інтелектуального самовдосконалення: треба багато читати, аналізувати, прогнозувати. На цю проблему свого часу звернув увагу великий український філософ Г. Сковорода, який вчив, що кожна професія корисна і почесна, і вона є джерелом щастя людини. Але для цього необхідно багато працювати, бо ні “ні багатство, ні чин, ні соціальний стан, ні милість вельмож не формують справжню особистість, її формує виховання і такий важливий чинник, як працелюбство” [11, с. 76].

Соціальна цінність в професійній діяльності молодого спеціаліста тісно пов'язана з його етичною культурою. Вона являє собою сукупність певних властивостей, якими повинен володіти спеціаліст. Для молодого працівника важливо знати не тільки свої функціональні обов'язки та виконувати їх у повному обсязі, але й те, які морально-етичні норми і принципи покладено в їх основу.

Коли мораль зруйнована, більший простір (для маневру) одержують ті, хто нормами моралі нехтував завжди. Саме такі люди мають більший потенціал, аби у каламутній воді захопити в суспільстві стратегічні позиції, передусім у політиці та в економіці.

У професійній діяльності проблема гуманізації відіграє суттєву роль. На жаль, сьогодні спостерігається витіснення гуманістичних ідеалів і принципів соціально-зорієнтованими, індивідуальними, моральними постановами, сформованими на засадах ринкової економіки та відносин.

Сьогодні, на думку багатьох вітчизняних вчених, “раціоналізм витісняє морально-духовні цінності зі свідомості сучасної людини” [12, с. 134].

Ця тенденція хвилювала видатного українського педагога Г. Ващенко, який писав: “Основна тенденція нових віків, забути про небо і опанувати землю – привела до відкриттів і винаходів... А проте рідко в яку епоху людина падала так низько, як вона впала тепер. Створивши завдяки науці найдосконаліші машини, людина стала рабом їх, володіючи величезними матеріальними благами, людина розгубила духовні” [13, с. 16].

Зрозуміло, що без формування духовних цінностей молодий спеціаліст не зможе розкрити себе повною мірою, як особистість, реалізувати себе як професіонал.

Отже, потреба самореалізації себе як спеціаліста спрямована на задоволення не тільки особистих інтересів, але й на удосконалення суспільних відносин. Вона є вагомим фактором не тільки реалізації індивідуальних інтересів молодого спеціаліста, але й виступає важливим чинником спрямованого на удосконалення соціального розвитку держави її демократичного і правового розвитку, зміцнення її економічної й оборонної могутності, захист і примноження національно-патріотичних і гуманістичних цінностей.

Висновки. В житті й функціонуванні і суспільства, й окремої людини істотною роль відіграє діяльність. Діяльність є найважливішим чинником людського існування. Завдяки діяльності людина створює необхідні умови існування, духовні й матеріальні цінності. В процесі діяльності людина самоудосконалюється. Важливе місце в діяльності відіграють цінності.

У сучасних умовах актуальною проблемою стає професійна діяльність. В цьому аспекті її важливим елементом є моральні орієнтації та цінності в професійній діяльності молодого спеціаліста.

Високий стандарт професії спеціаліста випускника ВНЗ України вимагає, по-перше, високого рівня професіоналізму, і по-друге, формування високих духовних і моральних якостей, що виступають як цінність; по-третє, активно проявляти себе в громадській діяльності, захищати національно-соціальні цінності; по-четверте, сучасний спеціаліст передусім повинен бути патріотом своєї Батьківщини. Ці всі категорії представляють не тільки сутність цінності, але й виступають як важливі чинники ціннісних орієнтацій.

Соціальні цінності й орієнтації є невід'ємним елементом у професійній діяльності будь-якого молодого спеціаліста.

Цінність являє собою комплекс філософських, соціальних, політико-правових, морально-етичних та психологічних чинників, що є основою поведінки і діяльності людини.

Цінності відіграють важливу роль як у формуванні окремої особистості, так і в загальному розвитку суспільства.

Ціннісні орієнтації в професійній діяльності молодого спеціаліста – це професійний, соціально-правовий, морально-етичний компас, який вказує правильний шлях в житті й діяльності особистості спеціаліста. Ціннісні орієнтації та установки повинні бути тісно пов'язані з духовними і моральними настановами. Тільки в комплексі вони здатні виконати роль морально-професійного обов'язку, відповідальності за результати своєї діяльності. Суворе дотримання вимог чинних нормативно-правових актів і моральних норм у діяльності молодого спеціаліста сприятиме формуванню у нього високих духовних, національно-патріотичних ідеалів, спрямованих на збереження і примноження національних традицій, захист національної ідентичності, демократичних цінностей держави.

1. *Філософія: навч. посіб.* / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; за ред. – І. Ф. Надольного. – 7-ме вид., стер. – К.: Вікар, 2008. – 534 с. 2. *Нарский И. С. Кант / И. С. Нарский.* – М.: Мысль, 1976. – 207 с. 3. *Леонтьев А. Н. “Деятельность” Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев.* – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1988. – 304 с. 4. *Етика: навч. посіб.* / В. О. Лозовой, М. І. Панов, О. А. Стасевська та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 224 с. 5. *Мандрікова К. Принципи розумності, добросовісності, пропорційності: питання співвідношення / К. Мандрікова // Юрист України.* – 2014. – № 1(26). – С. 5–11. 6. *Український енциклопедический словарь: в 3-х т. / редкол.: А. В. Кудрицкий (отв. ред) и др.* – К.: Вища школа, 1988. – Т. 2. – 768 с. 7. *Кессиди Ф. Х. Сократ / Ф. Х. Кессиди.* – 2-е изд., доп. – М.: Мысль, 1988. – 220 с. 8. *Аристотель. Сочинения в 4-х т. / Аристотель; пер. с древнегреч., общ. ред. А. И. Доватура.* – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с. 9. *Кант И. Об изначальном злом в человеческой природе. 1792. Сочинения: в 6 т. / И. Кант; под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана.* – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 28–79. 10. *Кант И. Сочинения в 6 т. / И. Кант; под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана.* – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 1. – 520 с. 11. *Ортинський В. Л. Актуальні проблеми виховання курсантів у вищих навчальних закладах системи МВС України / В. Л. Ортинський, В. І. Ряшко.* – Львів, 2006. – 272 с. 12. *Швед М. Вища освіта України у контексті європейської інтеграції / М. Швед // Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті “... землякам моїм в Україні і не в Україні...”: зб. матер. 4-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (у рамках IV Міжнародного конгресу світового українства).* – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – С. 131–135. 13. *Ващенко Г. Виховання волі і характеру / Г. Ващенко.* – Боффало-Мюнхен, 1957. – 215 с.